

Historia szpitalnictwa w Kaliszu

History of Hospital Institutions in Kalisz

JERZY T. MARCINKOWSKI^{1/}, ANNA BAJEK^{2,3/}, IRENA GALEWSKA^{2/}

^{1/} Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Katedra Medycyny Społecznej, Zakład Higieny

^{2/} Wojewódzki Szpital Zespolony w Kaliszu

^{3/} Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Kaliszu

Przedstawiono krótki rys historyczny najstarszego miasta w Polsce, wyjaśniono etymologię słowa Kalisz. Omówiono powstanie i rozwój szpitali: Św. Ducha, Św. Trójcy, Starozakonnych, Przemysława II i Ludwika Perzyny w Kaliszu. Wskazano na ich rolę w opiece nad chorymi i ubogimi. Zwrócono uwagę na trudności, z jakimi borykali się budownicy i ówczesne kierownictwo szpitali. Podkreślono również rolę darczyńców, solidaryzujących się z lokalnym środowiskiem. Dzieła te po dzień dzisiejszy są publicznie użyteczne i stanowią świadectwo historii. Pożądane jest, aby wiedza na temat powstawania kaliskiego szpitalnictwa była znana pracownikom, mieszkańcom i pacjentom, leczonym w tutejszych szpitalach, jak i badaczom historii szpitalnictwa. Powinna ona przyczynić się do zachowania pamięci o tych, którzy tworzyli historię kaliskiego szpitalnictwa.

Słowa kluczowe: szpital, historia szpitalnictwa, opieka nad chorymi, Kalisz

The article presents a short historical outline of the oldest city in Poland. The etymology of the word Kalisz was explained. The establishment and development of hospitals named after: The Holy Spirit, Holy Trinity, Orthodox Jews, Przemyslaw II and Ludwik Perzyna was described, as well as the care for the ill and the poor of those days. The attention was also focused on the difficulties and problems that the hospital constructors and managements encountered at those times. Stressed was also the donors' role as those who sympathized with the local community. These facilities still serve the public and they give historic testimony. The facts regarding the historic development of hospital institutions in Kalisz should be known to hospital employees, local inhabitants, the patients treated in local hospitals and the researchers of hospital institutions history. This knowledge should also contribute to preserve the memory of those who had created the history of hospital institutions in Kalisz.

Key words: hospital, history of hospital institutions, medical care, Kalisz

© Hygeia Public Health 2011, 46(2): 293-297

www.h-ph.pl

Nadesłano: 30.01.2011

Zakwalifikowano do druku: 07.04.2011

Adres do korespondencji / Address for correspondence

Jerzy T. Marcinkowski
Zakład Higieny, Uniwersytet Medyczny im. Karola
Marcinkowskiego w Poznaniu
ul. Rokietnicka 5 c, 60-806 Poznań
tel. (61) 854-73-90, e-mail: jtmarcin@gmail.com

Rys historyczny Kalisza

Kalisz jest najstarszym miastem na ziemiach polskich. Najstarsze ślady osadnictwa odkryte na terenie Kalisza pochodzą z ok. 8000 lat p.n.e. [1, 2]. Okolice Kalisza nabrały szczególnego znaczenia dopiero na przełomie er. Wiązało się to z położeniem na tzw. „szlaku bursztynowym”. Był to szlak handlowy, który przebiegał wzdłuż rzeki Prosny i łączył wybrzeże Bałtyku z Imperium Rzymskim [3]. Ranga tego miasta była tak duża, że ok. połowy II wieku n.e. Klaudiusz Ptolemeusz (grecki matematyk, astronom, geograf, działający w Aleksandrii) umieścił je na mapie, którą sam opracował, pod nazwą Kalisia/Calisia [4, 5].

Jan Długosz w „Rocznikach, czyli Kronice Sławnego Królestwa Polskiego” napisał: „...*Calis Poloniae*

urbs vetustissima...” (Kalisz najstarsze miasto w Polsce) [6].

Gall Anonim w swojej „Kronice” pod datą 1106 r. zamieścił opis walk toczonych o miejscowy gród przez synów Władysława Hermana, tj. Zbigniewa i Bolesława Krzywoustego. Gród ten usytuowany był wśród licznych odnóg Prosny na bagnistym terenie, od którego pochodzi dzisiejsza nazwa miasta [7].

Słowo Kalisz pochodzi od archaizmu „kał” lub „kal” – są to staropolskie wyrazy z rdzeniem oznaczającym w terminologii topograficznej „bagnisko lub teren podmokły” [6]. Inne wyjaśnienie etymologii nazwy/słowa „Kalisia/Calisia” może wiązać się z obecnością Celtów w okolicy Kalisza. „Cal” w mowie Celtów oznaczał bowiem strumień lub rzekę. Osiedlali się oni w miejscach najbardziej dla nich atrakcyjnych pod

względem gospodarczym. Interesowały ich bogactwa naturalne, takie jak: bursztyn i sól oraz żyzne gleby, gdyż jako jedni z pierwszych, umieli je uprawiać [8].

Historia Kalisza jest bardzo bogata – z okresami rozkwitów i upadków. W Kaliszu – ocenianym przez historyków za najstarsze, bądź jedno z najstarszych miast w Polsce – znajdował się szpital Św. Ducha, który należał do najstarszych na ziemiach polskich. Początek szpitalnictwa w Polsce określa się na 1108 r. Wtedy to założono szpital przy klasztorze św. Augustyna we Wrocławiu. Kolejne szpitale powstawały w Jędrzejowie, Zamościu, Sławkowie, Sandomierzu i Poznaniu [9].

Historia szpitala Św. Ducha w Kaliszu

Pierwsze szpitale ściśle związane były z zakonami. Wymienia się w tym kontekście Zakon Św. Ducha, który powstał w 1195 r. we Francji. Oparty był na regule św. Augustyna. Celem tego zakonu była działalność szpitalna. Strój zakonny „duchaków” – bo tak nazywano zakonników zakonu św. Ducha – to czarna szata z białym krzyżem o dwóch ramionach poprzecznych (symbol Trójcy Świętej), które miały podwójne rogi i symbolizowały 12 owoców Ducha Św. (miłość, radość, dobroć, uprzejmość, pokój, cierpliwość, łaskawość, wspaniałomyślność, wierność, skromność, wstrzemięźliwość, czystość). Górna belka krzyża jest symbolem Ducha Św. [10].

Gui de Montpellier ufundował pierwszy szpital pod tym wezwaniem, tj. Św. Ducha. W 1198 r. papież Innocenty III [11] zatwierdził regułę zakonu św. Ducha i „duchacy” rozeszli się do różnych krajów zakładając tam zakony [12].

Pierwszy szpital w Polsce założony przez zakonników Św. Ducha powstał w 1221 r. w Prądniku pod Krakowem, a następnie w 1244 r. został przeniesiony do Krakowa [13].

Dokładna data powstania szpitala Św. Ducha w Kaliszu nie jest znana. Przyjmuje się jako wysoce prawdopodobną datę 06.06.1282 r., kiedy to książę Polski Przemysław II nadał przywilej temu szpitalowi, którym opiekowali się „duchacy” sprowadzeni do Kalisza ze szpitala św. Ducha w Krakowie. Z pewnością jednak szpital ten istniał przed 1282 r. [14].

W dokumencie zwanym „przywilej” znajduje się następująca treść: „My Przemysław II z łaski Bożej książę Polski (...) szpitalowi Św. Ducha w mieście Kaliszu będącym co do siedmiu włók^{1/} już należących do tego szpitala nadajemy zupełną wolność z prawem następstwa (...). Chcemy także, aby wspomniany szpital użytkował też swobodnie z lasu, pastwiska i innych korzyści przez miasto Kalisz i wieś Tyniec

mianych. Pozwalamy także szpitalowi na trzymanie rybaka. Gdyśmy więc dla naszego zbawienia powyższy szpital przejęli pod szczególną swą opiekę, chcemy, aby nikt nie ośmielił się gwałcić prawa zakonnego”. W rok później Przemysław II odnowił ten przywilej z uwagi na to, że ktoś musiał gwałcić to prawo. W dokumencie z 31.12.1283 r. jest zapis „...miejsce, grunt i pole przy wjeździe do naszego miasta Kalisza za bramą po prawej stronie od wsi Tyńca uroczyście nadajemy...” Z tego wynika, że szpital Św. Ducha usytuowany był na tzw. Przedmieściu Toruńskim (dzisiaj ul. Babina i Plac Kilińskiego) [15].

Trzeci przywilej dla szpitala Św. Ducha w Kaliszu został nadany 30.12.1299 r. przez Władysława Łokietka, który wówczas występował jako książę Wielkopolski, Pomorza, Kujaw, Łęczycy i Sieradza. Na mocy tego przywileju zostały potwierdzone wcześniejsze przywileje i zwolnił szpital „od jakichkolwiek ciężarów” [10].

Czwarty przywilej nadany był 29.03.1350 r. w Kaliszu przez Króla Polski Kazimierza zwanego później Wielkim. Potwierdził on wcześniejsze przywileje, a do szczególnych zaliczył „utrzymanie przez szpital rybaka po wieczne czasy” [10].

Piąty przywilej to akt nadany przez króla Zygmunta I Starego w 1539 r. w Krakowie. Potwierdzono nim ważność wszystkich wcześniejszych przywilejów [10].

Lokalizacja szpitala

„Szpital Św. Ducha znajdował się na przedmieściu toruńsko-warszawskim na prawo od drogi wiodącej z Tyńca do Kalisza przed bramą toruńską, a więc poza murami miasta na prawym brzegu Proсны [16]. Plac szpitalny ułożony był – wg obecnego nazewnictwa – pomiędzy ul. Babina, Placem 1 Maja, ul. 3-go Maja i Placem Kilińskiego. Zbudowany był na palach, aby zapobiec podmywaniu wodą. Dach pokryty był gontami, powała z desek. Wykończona jest jedna izba szpitalna z pięcioma oknami, klamki i zawiasy są żelazne. Na terenie szpitala – probostwa szpitalnego – znajdował się ogród warzywny, chmielnik i karczma, nie nadająca się do użytku” [14].

Organizacja szpitala

Według źródeł historycznych organizacja szpitala przedstawiała się następująco:

1. *Praepositus et Magsiter hospitalis* – zwany później komendantem szpitala, *comendarius*
2. *Procurator domus* – osoba zajmująca się administracją
3. *Factor rura lis* – osoba zarządzająca majątkiem ziemskim
4. *Decimator* – pobierający dziesięciny

^{1/} Włoka – dawna jednostka gruntu ornego używana od średniowiecza aż do I wojny światowej = 30 morgom [15].

5. *Thesaurarius* – skarbnik
6. *Hospitalarius* – kierownik szpitala
7. *Praedicator* – kaznodzieja
8. Spowiednik
9. *Sacristianus* – kościelny
9. *Magister novitiu* – kierownik nowicjatu
10. Bibliotekarz [10].

Majątek szpitala

Majątek szpitala został opisany następująco: „Szpital Św. Ducha stał się właścicielem gruntów ofiarowanych przez Przemysława II na przedmieściu warszawskim przed bramą toruńską, także 7 łanów^{2/} we wsi Tyniec, 3 łany ofiarował Konrad obywatel kaliski. Ponadto również szpital posiadał kapitał ofiarowany przez darczyńców z zapisów testamentów i ofiar mieszkańców Kalisza. Dla przykładu zapis darów np. Marcin Wolny zapisuje w 1669 r. 200 złp. z obowiązkiem odprawienia dwóch mszy tygodniowo; Wawrzyniec Długi Tkacz zapisuje w 1582 r. 208 złp.; Bartłomiej Abrahamowicz zapisuje w 1645 r. 256 złp. oraz inni darczyńcy” [10].

Opieka nad chorymi

Średniowieczne szpitale wyrosły z idei miłosierdzia Bożego, stąd też bardziej dbano w nich o duszę niż ciało, ponieważ chorobę wówczas uważano za karę boską. Odzwierciedla to wyraźnie regulamin szpitalny, w którym był następujący nakaz: „chorzy (...) najprzód mają się wyspowiadać z grzechów, komunikować, później mogą być zaniesieni lub zaprowadzeni do łóżka” [10].

Można domniemywać, że troska o higienę chorych nie przedstawiała się zadowalająco, co ukazuje następujący zapis: „siostry we wtorek mają obowiązek chorym obmywać głowy, a we czwartek nogi...” [10].

Ponadto w regulaminie był też zapis „że jeden dzień w tygodniu jest poświęcony na poszukiwanie po wsiach i ulicach ludzi biednych i chorych i dostarczanie do domu Św. Ducha i mają mieć najtroskliwszą opiekę. Kobietom grzesznym, które chciałyby mieszkać w domu Św. Ducha przez Wielki Tydzień dla oczyszczenia dozwala się pobyt tam, aż do oktawy Wielkiej Nocy” [10].

Liczba pacjentów w szpitalu Św. Ducha była różna. W 1763 r. było 5 kobiet, w 1779 r. 4 kobiety, w 1793 r. 4 mężczyźni i 8 kobiet. W następnych latach liczba ta wzrosła do 20 [10].

Oceniając opiekę należy mieć na uwadze, że lekarza w szpitalu nie było. Leczyli cyrulicy i tzw. „baby”, które zajmowały się sztuką położniczą [10].

Kasacja Zakonu Św. Ducha w Kaliszu

Od XV w. rozpoczynał się powolny upadek zakonu Św. Ducha. W 1566 r. przysłano do Kalisza wizytatora, który stwierdził wiele nieprawidłowości. Do upadku tego szpitala przyczyniło się wiele innych wydarzeń, takich jak: grabienie mienia i majątku szpitalnego, wojny, pożary, epidemie. Arcybiskup gnieźnieński Michał Jerzy Poniatowski skasował w 1786 r. Zakon Szpitalny Św. Ducha w Polsce. Zarządzanie szpitalem w Kaliszu zlecił ówczesnemu kanonikowi kolegiaty kaliskiej, a w 1788 r. sprowadził do szpitala Św. Ducha Bonifratrów [10].

Do Kalisza przybył przeor Ludwik Perzyna. Był on pierwszym w historii Kalisza stałym lekarzem szpitalnym. Zasłużył się on również dla polskiej medycyny. Był autorem wielu prac medycznych. W kaliskiej drukarni wydał 5 dzieł w 7 tomach. Pierwsze dzieło to „Porządek życia w czerstwości zdrowia w długie prowadzące lata”. Drugie nosi tytuł „Anatomia krótko zebrana”. Trzecim dziełem była „Nauka położna krótko zebrana”. Wprowadza w niej terminy „położna” i „położnica”, które są do dziś używane. Opisuje m.in. jak powinien przebiegać poród, określa czas trwania ciąży, sposób badania ginekologicznego. Czwartym dziełem jest „Nauka cyrulickiej krótko zebranej”. Piąte dzieło nosi tytuł „Lekarz dla włościan, czyli rada dla pospólstwa” [17].

W 1793 r. w wyniku drugiego rozbioru Polski Kaliszem zarządzali Prusacy. Ich decyzją ostatecznie w 1804 r. zlikwidowano szpital Św. Ducha, a jego majątek rząd pruski przekazał szpitalowi Św. Trójcy [10].

Historia szpitala Św. Trójcy w Kaliszu

„Powstanie szpitala Św. Trójcy w Kaliszu wiąże się z datą 1358 r., kiedy to król Kazimierz Wielki sprowadził do Kalisza Kanoników Laterańskich ze wsi Męka pod Sieradzem i przywilejem z 29.06.1358 r. oddał im do dyspozycji kościół Św. Mikołaja. To na tych gruntach mieszczanie kaliscy założyli szpital – przytułek dla podupadłych miejscowych obywateli. Pieczę nad nim sprawował magistrat kaliski i przyjmuje się, że rok 1461 r. to data powstania szpitala Św. Trójcy w Kaliszu” [18].

Lokalizacja i stan szpitala

„Budynek usytuowany był za bramą Wrocławską naprzeciw kościoła i klasztoru OO. Reformatorów.” Obecnie na tym miejscu znajduje się zespół przychodni specjalistycznych przy tzw. Rogatce [14].

„Budynek był początkowo drewniany, kryty słomą, a częścią gontami. Składał się z komór, sieni i izby w której mieści się 8 ubogich (2 żebraków i 6 bab), które muszą zdobywać utrzymanie jałmużną.” Informacja

^{2/} Łan – jednostka miary powierzchni uprawnej w Polsce od XIII w. = 30 morgom

ta pochodzi z wizytacji, która została przeprowadzona w 1755 r. przez ks. Gembarta [12].

„W 1765 r. papież Klemens XIII wydał przywilej na mocy którego wszyscy którzy odwiedzają kościół szpitalny Św. Trójcy otrzymują odpuszczenie grzechów. Przywilej ten wyjednało u papieża miasto, aby zwiększyć ofiarność mieszkańców na rzecz szpitala” [12].

Stan szpitala nie poprawiał się, popadał on w coraz większą ruinę, nawet groziło zawalenie się budynku. Do tego przyczynił się też fakt, że szpital ten okresowo pełnił funkcję lazaretu wojskowego. W 1843 r. wybudowano nowy gmach szpitala Św. Trójcy wg projektu Henryka Marconiego. Bardzo szybko okazał się za mały i był wielokrotnie rozbudowywany [12].

Majątek szpitala i jego dalsze losy

Magistrat kaliski przekazał szpitalowi plac pod ogród. Król Zygmunt III ofiarował szpitalowi 20 marca 1599 r. plac i ogród w Kaliszu. Majątek pomnażały też fundacje, zapisy, testamenty mieszkańców oraz jałmużna, jaką zbierali w mieście ubodzy szpitalni, czyli pacjenci. Gdy w 1793 r. wkroczyły do Kalisza wojska pruskie, Prusacy dokonali kontroli stanu majątkowego szpitala. Dokonali oni pomiarów gruntów, które następnie oddali w dzierżawę za czynsz, oraz zakazały zbierania jałmużny. Zaapelowano do mieszkańców miasta o ofiarność. Na przestrzeni lat opiekę nad szpitalem Św. Trójcy sprawowały: Komisja Wojewódzka, która opracowała instrukcję dla niego w 1810 r., a następnie od 1832 r. Rada Szczegółowa Opiekuńcza. W 1914 r. Prusacy dokonali zniszczenia Kalisza. W szpitalu Św. Trójcy było wtedy 100 chorych i wszystkich ewakuowano. W budynku szpitala zorganizowano obóz przejściowy dla jeńców rosyjskich. Na przełomie lat 1916-1917 oddano szpitalowi budynki, które – niestety – były zniszczone. Przystąpiono do odbudowy. Powołano do istnienia Międzykomunalny Związek Szpitalny zajmujący się odbudową szpitala. W 1933 r. przystąpiono do budowy nowego szpitala im. Przemysława II, który oddano do użytku w 1936 r. Chorych przeniesiono do tego szpitala, a szpital Św. Trójcy zakończył działalność [18].

Opieka lekarska

W 1819 r. Komisja Wojewódzka wydała instrukcję na mocy której zapewniono chorym stałą opiekę lekarską. Pierwszym lekarzem na stałe był dr Ernst Leonharol. Duże zasługi dla szpitala miał również Ludwik Neugebauer i dr Adam Helbich, który był również autorem wielu opracowań naukowych i sprawozdań z działalności szpitala. W 1877 r. dr Helbich założył w Kaliszu Towarzystwo Lekarzy Guberni Kaliskiej, którego organizacja miała charakter naukowy. Przyczyniła się do podnoszenia fachowej wiedzy wśród

lekarzy. Przetrwiała prawie 100 lat i przyjęła następnie nazwę Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego. Lekarze z tego Towarzystwa podnieśli leczenie na wysoki poziom, porównywalny z klinicznym [18].

W latach 1855-1857 utworzono pierwszy specjalistyczny oddział szpitalny przeznaczony dla chorych wenerycznie. To działanie było nowością w Kaliszu i ocenione jako wyraz postępu [14].

W 1865 r. do szpitala Św. Trójcy przybyło 5 Sióstr Miłosierdzia. Im to oddano prowadzenie szpitala wraz z opieką nad chorymi. Z czasem jednakowoż oskarżono te siostry o wprowadzenie reżimu zakonnego. Dlatego Siostry musiały wrócić do Warszawy, a do Kalisza przybyły 4 inne z zadaniem tylko do opieki nad chorymi [18]. W 1899 r. w szpitalu Świętej Trójcy utworzono przytułek położniczy. Urządzono osobną salę położniczą dla ubogich rodzących. Utworzenie sali położniczej było dużym osiągnięciem, jak na ówczesne czasy. Pod koniec XIX w. szpital Św. Trójcy był jednym z najlepszych w Królestwie. W 1905 r. w związku z zagrożeniem wybuchu epidemii cholery wybudowano oddzielny budynek, zwany barakiem cholerycznym, który umożliwił całkowitą izolację chorych i pracowników. W 1917 r. założono w szpitalu telefon [18].

Szpital Starozakonnych

W 1836 r. powstał trzeci szpital – tzw. Szpital Starozakonnych. Z inicjatywą utworzenia „prawdziwego szpitala dla Żydów” (którzy stanowili wówczas ok. 46% populacji mieszkańców Kalisza) wystąpili dr Michał Morgestern i Ludwik Mamroth. Żydzi nie chcieli korzystać z opieki szpitali Św. Ducha i Św. Trójcy, ponieważ nie przestrzegano w nich ich obyczajów. Zakupiono posesję przy dawnej ul. Rzeźnickiej i ul. Pi-skorzewskiej (obecnie są to ul. Nowotki i ul. Waryńskiego) z przeznaczeniem na szpital. Utrzymywany był on przez Gminę Żydowską, a fundusze pochodziły z dodatkowych opłat do mięsa koszerne i drobiu. Opiekujący się szpitalem „walczyli o każdy grosz”, toczyli wiele procesów sądowych. Pomimo różnych problemów finansowych przetrwał do II wojny światowej [14].

Szpital im. Przemysława II

W 1936 r. oddano do użytku nowy Szpital im. Przemysława II. Budowę zajął się Międzykomunalny Związek Szpitalny. W 1932 r. nabył on od magistratu plac przy ul. Kaszubskiej i ul. Toruńskiej. Następnie ogłoszono konkurs na projekt szpitala. Wygrał go architekt Władysław Borawski. Budowę zajęły się firmy wybrane z przetargu. Kierownictwo objął architekt A. Nestrypke. Od 1975 r. pełnił funkcję szpitala wojewódzkiego. Z czasem stawał się za mały – i dlatego rozpoczęto w 1976 r. budowę nowego specjalistyczne-

go szpitala przy ul. Poznańskiej. Zbudowany jest on w kształcie rotundy. Do użytku oddano go w 1989 r. Z inicjatywy Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego szpital otrzymał imię Ludwika Perzyny [19, 20].

Szpital Przeciwgruźliczy

W 1954 r. otwarto Szpital Przeciwgruźliczy im. dr Bronisława Koszutkiego w Wolicy (wieś w położona w województwie wielkopolskim, w powiecie

kaliskim, w gminie Godziesze Wielkie) [21]. Pomysł utworzenia sanatorium przeciwgruźliczego w lasach Wolicy zrodził się w okresie międzywojennym; nawet rozpoczęto wówczas jego budowę. Podczas okupacji w latach II wojny światowej rozebrano to, co zostało wybudowane. Ponownie budowę zaczęto w latach 1948/1949 i ukończono po 5 latach. Nowy szpital otrzymał imię zasłużonego lekarza i społecznika, pierwszego powojennego prezydenta miasta Kalisza, dr Bronisława Koszutkiego [12].

Piśmiennictwo / References

1. Radlicki A. Kalisz młode duchem najstarsze miasto w Polsce. Unigraf, Bydgoszcz 2008: 3-5.
2. Kościelniak W. Kalisz. Sztuka Rynek, Kalisz 2002: 10-11.
3. Rusiński W (red). Dzieje Kalisza. Wyd Poznańskie, Poznań 1997: 25.
4. Tomala J. Kalisz miasto lokacyjne w XIII-XVII w. Edytor, Kalisz 2004: 15.
5. Kościelniak W, Walczak K. Kronika Miasta Kalisza. Edytor, Kalisz 2002: 221.
6. Splitt JA. Kalisz. Historia i architektura „Calis Poloniae urbs vetustissima” [w:] Kalisz najstarsze miasto w Polsce. Ścisła M, Woźniak A, Walczak K (red). Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2001: 3.
7. Młynarska-Kaletynowa M. Kalisz w XI-XII wieku. [w:] Kalisz średniowieczny, materiały sesji Kalisz 15.06.1998. Baranowski T (red). IAI PAN, Kalisz 1998: 13-22.
8. Ziąbka L, Miłek S, Kędzierski A. Znaleźiska z celtyckiego kręgu kulturowego ze szczególnym uwzględnieniem ostatnich odkryć z okolic Kalisza a kwestia osadnictwa celtyckich bojów w Kalisii przedrzymskiej. [w:] Kalisz – wybrane problemy z dziejów miasta, materiały sesji popularnonaukowej. Wańka JD, Krokos T (red). Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2010: 11-14.
9. Seyda B. Dzieje medycyny w zarysie. t. 2. Warszawa 1965: 433.
10. Kledecki Z (red). Historia Szpitala Św. Ducha w Kaliszu. Kaliskie Towarzystwo Naukowe, Zeszyty Naukowe Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego 2005, 11: 72-82.
11. Seppelt F, Löffler K. Dzieje papieży. Gutenberg-Print, Warszawa 1995: 16.
12. Makowiec J, Szal B. Z 700-letniej Kroniki Kaliskich Szpitali. Ziemia Kaliska 1982, 19(1021), XXV: 6.06.1982: 4-5.
13. Męczkowski W. Historia Szpitali Św. Ducha i Św. Trójcy w Kaliszu. Warszawa 1906: 8.
14. Makowiec J. 700 lat szpitalnictwa kaliskiego [w:] Rocznik Kaliski. Rusiński W (red). t. XIV. Wyd Poznańskie, Poznań 1981: 346-348.
15. Zgólkowa M (red). Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, t. 45. Kurpisz, Poznań 2004: 463.
16. Makowiec B, Makowiec J. Dobre imię medycyny kaliskiej. Szpitale kaliskie a zaranie teatru. Ziemia Kaliska 1968, 6(209): 4.
17. Kledecki Z (red). Ludwik Perzyna – zakonnik i lekarz. Kaliskie Towarzystwo Naukowe, Zeszyty Naukowe Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego 2004, 10: 41-58.
18. Kledecki Z (red). Dzieje szpitala Św. Trójcy w Kaliszu. Kaliskie Towarzystwo Naukowe, Zeszyty Naukowe Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego 2006, 12: 80.
19. Kościelniak W. Leksykon kaliski. Edytor, Kalisz 2008: 243-244.
20. Kościelniak W, Walczak K. Kronika miasta Kalisza. Edytor, Kalisz 2002: 221.
21. [http://pl.wikipedia.org/wiki/Wolica_\(wojew%C3%B3dztwo_wielkopolskie\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Wolica_(wojew%C3%B3dztwo_wielkopolskie))